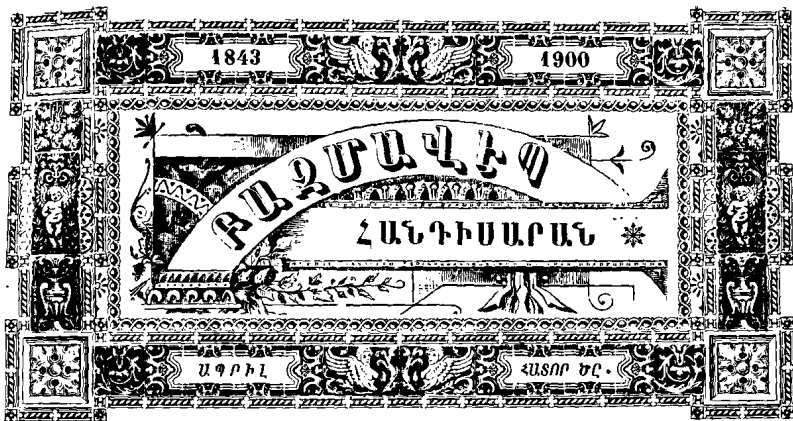

ԱԿՆԱՐԿ ՄԸ

Ս. ԳՐԻԳՐԻ ԼՈՒՍԱՆՈՐԵՆԻ ԱՌԱՋ

ՀԱՅՈՑ ԳՐԻԳՐԻԱՆԿԱՆ ՀԱՌԱՏՈՑ ՎԵՃԱԿԻՆ ՎՐԱՅ:

(Շար. տիս էջ 97)

ԱԽ՝ Հայկական եկեղեցւոյ բացարձակ անկախութիւնը՝ իրեն առաքելական ծագման ձեռքով հաստատել ջանադրող մասին խօսիլն, ինչպէս առաջ ըսինք, թերթիս ուղղութեան հակառակ է, հետեւարար՝ այդ զուտ կրօնական և աստուածային

ծարանական տեսակետով չենք ուզիր դադարել: Ուստի երկրորդ՝ կանցնինք, ըստ մեր խոստման, հարեւանցի խորհրդածութիւն մ'ընելու Տերաուղիանոսէ հանուած վկայութեան մը վրայ՝ զոր ոմանք նպաստաւոր փաստ կը համարին հայ եկեղեցւոյ առաքելականութեան՝:

Այդ նախ թուի՝ թէ Տերաուղիանոսի վկայութիւնն ոչ միայն անձանօթ չէ պատմական-գիտական աշխարհի, ինչպէս ոմանք կարծեր են, այլ մանաւանդ քաջածանօթ է, և այն՝ շատ ժամանակէ ի վեր: Վասն զի, Մեծ. Հ. Ղ. Վ. Ալիշան՝ քառասուն տարի առաջ իւր յօդոյնած ձեռագիր ընտիր երկին՝¹ մէջ զայն կը յիշատակէ ամենահին լատին ապագրութեան մը մէջէն հանելով. զարձեւալ՝ Հ. Յովսէփ Վ. Գաթրոյճեան², H. I. Crelieu³ զաղղիացի քաջ քննիչն, և զերմանական զարոյցէն Wilhelm Reischl⁴, և այլք⁵, Տերաուղիանոսի սոյն տողերը կանխաւ նշմարած և յիշած են. և այդ բանա-

1. Բազմ. 1900. էջ 64:

2. Անդ, էջ 64-65:

3. Այս կարեւոր և ուշադրաւ երկը՝ ապագրութեան համար ինքն Մեծ. Հեղինակն այժմ կը պատրաստէ, որ յետ սակաւ ժամանակէ լայն պիտի տեսնէ:

4. Հմմտ. Տիեզերական պատմութիւն. Հա.

Բ. էջ 463. Վիեննա. 1832:

5. LA SAINTE BIBLE. Les Actes des Apôtres, Paris. էջ 20. Ժանթ. 9-11:

6. Die heiligen Schriften des neuen Testaments. Regensburg. 1866. էջ 464. Ժանթ. ռ.

7. Ագարանգեղոս և խոր. Հ. Բ. Սարգիսեան. Վեննա. 1890. էջ 188.

սիրաց մին՝ Մ. Օգոստինոսի¹ եւս նոյնօրէնակ վկայութիւնը դիտել եւ հրատարակել է:

Երկրորդ՝ անտեղի կ'երեւի մեզի հայ եկեղեցւոյ առաքելականութեան ի նպաստ փաստ հանքն Տերտուղիանոսի վերոյիշեալ տողերէն: Որովհետեւ ա. Առաքելոց ցրմանէն առաջ կատարուած գործ մը չի կրնար ապացուցանել որ եւ է եկեղեցւոյ առաքելական ծագումը. ե յերաւի, միթէ Հոգեգայտեան օրն յերուսաղէմ գտնուող ագգերն՝ Մարք, Իււմացիք... մի մի առաքելական եկեղեցիք եղան հոն: — ք. Այդ վկայութիւնն կրնայ հաւատել հաւանօրէն՝ թէ Առաքելոց Երուսաղեմայ մէջ աւետարանական քարոզութեան ձայնին մեղմ արձագանգն հնչել է Հայոց մէջ եւ այլօր՝ Հոգեգայտեան օրն յերուսաղէմ եկողներուն ձեռքով: — գ. Տերտուղիանոսի վկայութեան բուն զօրութիւնը լաւ ըմբռնել եւ բացատրել է Հ. Յ. Վ. Գաթրիճեան այս խօսքերովս. Տերտուղիանոս «Բազում հաւատացեալս ի Հայս համարի լեալ»²: — գ. Տրամաբանական եւ քննական կանոնաց հակառակ է՝ Տերտուղիանոսի կամ Օգոստինոսի մը տարբեր ընթերցումով հերքել համագայտին ընթերցումով մը վաւերականութիւնը:

Երրորդ՝ վերոյիշեալ H. I. Crelier³ գիտնականօրէն եւ պատմական աշխարհագրութեամբ կը մերժէ Տերտուղիանոսի եւ այլոց ոմանց տարբեր ընթերցումը. Wilhelm Reischl⁴ պարզապէս կը յիշատակէ զանոնք, եւ կը յաւելու. «Ոմանք ալ Եղոմ կը դնեն»:

Տերտուղիանոսի վկայութեան մասին այսչափ բաւական համարելով կ'անցնինք յօղոսծին կարեւորագոյն կէտին, զոր յաշնոյթ տողերու մէջ պիտի ջանանք ամփոփել կարգաւ:

Թողուածին այդ երրորդ կէտին նկատ

մամբ վերագոյն դիտել տուինք՝ որ ոմանք ալ հայկական եկեղեցւոյ կախումը հաւատելու համար՝ չափազանց մանրացուցով դիտել են նախին աւանդութիւնը⁵, ե զարձեալ՝ ուզել են զանոնք աղօսացընել նոյն բանասիրաց ոմանք՝ անդրագոյնս միեւալը ճշմարտութեան մը սահմանագծէն⁶, իսկ այլը՝ անաչառ ենթադրութեամբ, երբեմն իսկ ինքնիրեն հակասող՝ զեռածին քննադատութեան մը անխնայ սրոյն հարուածոյն տակ ձգելով անխտիր որ եւ է հայկական աւանդութիւն, բաւական է որ հայկական ըլլայ:

Գեղզէր ծանօթ բանասէրն՝ հայկական եկեղեցւոյ աւանդութիւնները մասամբ մը եւ վերոյիշեալ բանասիրաց կարծիքը ու գաղափարները հետեւեալ տողերու մէջ կ'ամփոփէ⁷.

«Յետագոյն զրոյցները քրիստոնէութեան ի Հայս առաջին անգամ քարոզուելուն պատմութիւնը մինչեւ առաքելոց ժամանակը հանած են, եւ կ'աւանդեն որ Հայաստանի մէջ են չորս առաքելոց գերեզմանները, որ են Բարթողիմէոս, Թադէոս Դեբէոս, Սիմոն եւ Թուգա: Աւագագոյնք եւ նշանաւորագոյնք են Բարթողիմէոս եւ Թադէոս, եւ անոր համար ալ յաճախ առանձինն կը յիշուին: Երբեմն նաեւ զանազանութիւն կ'ընեն երկու Թագէի՝ առաքեալն եւ եօթանասնից մէկը: Ասոնք այն առաքեալներն են՝ որոնց զործունէութիւնը զրոյցներն յարեւելս սահմանափակած են. յետագոյն աւանդութիւնն ալ նոյնները Հայաստանի մէջ ամփոփած է⁸: Այս առաքելոց վրայ ելած զրոյցները, որոնք մեծաւ մասամբ յունական եւ ասորական ծագում ունին, Հայերն՝ յարաբերութեամբ աւելի ուշ ատեններ, նոր խմբագրած եւ ընդլայնած են: Առոր մնացորդը մենք կը գտնինք Մ. Խորենացւոյ պատմութեան մէջ: Կարելի է ցուցընել՝ որ Բարթողիմէոսի զրոյցն աւելի հնագոյն ծագում ունի. յոյն վկայու

1. Wilhelm Reischl. նոյն մատենն, նոյն էջ:

2. Վերոյիշեալ մատենն. էջ 465:

3. Վերոյիշեալ մատենն. էջ 20. Ժամբ. 9-11:

4. Վերոյիշեալ մատենն. էջ 464. Ժամբ. Բ.

5. Բազմ. նոյն. էջ 65:

6. Նոյն. էջ 98:

7. Համառոտ պատմ. Հայոց (Armenien). Թրգմ. Հ. Գր. Վ. Գալէմբ. Վիեննա. 1897. էջ 37-40:

8. Lipsius, Apokr. Apostelgesch. II. էջ 27:

թիւններն արդէն զինք ե պարուն յՄբրանոս-
պոլիս (Ալբանոպոլիս, Կորբանոպոլիս, և այլն,
հայ. Արեւանոս քաղաք) բնականապէս
բաղարովին անձանթ քաղաք մը ի Մեծն
Հայաստան, մարտիրոսացած կը դնեն: Սա-
կայն Բարթողիմէոս Թաղէի շափ նշանա-
կութիւն չունի Հայոց համար: Արգարու՝
Եղեսիոյ թագաւորին զրոյցը, Քրիստոսի հետ
թղթակցութիւնը և Թաղէի առաքումն յեղե-
սիս կանուխ ժամանակաւ արդէն ի Հայս
ժողովրդական եղած էր. Հայք ասորական
զրոյցը պարզապէս սեպականեցին: Արգա-
րու զրուցին հայ խմբագրութիւնը մեղի կը
ներկայանայ նախ «Վարդապետութիւն Աղ-
ղէի» գործոյն թարգմանութեան մէջ¹. — Հայ
թարգմանութիւնն ասորի բնագրին նաեւ նոր
խմբագրութիւնն է, որ «Աղղէի» մահն ու
թաղումը կը լռէ, և զինք իբրեւ աւետարա-
նիչ զէպ յԱրեւելս ուղեւորած կը գնէ: Ա-
սով ուղւում է Աղղի պատմութիւնը միարա-
նել այն արդէն տիրող զրուցին հետ՝ որ
Թաղէի քարոզութիւնն ու մարտիրոսութիւնն
ի Հայս կատարուած կ'աւանդէր: Այս թարգ-
մանութեան ժամանակն որոշել զտուարին է.
սակայն յամենայն դէպս Մ. Խորենացիին
յառաջ էլ վիճենա՝ 1853ին տպւած
«Վկայաբանութիւն Թաղէոսի առաքելոյն քա-
րոզութեանն և գալստեանն ի Հայս և կա-
տարման որ ի Քրիստոս»² կ'աւանդէ՝ որ
Թաղէոս Սանատրուկ թագաւորին գացած է,
որուն Հայաստանի թագաւորութիւնը Եղե-
սիսյէն յայտնապէս տարբեր կը դրուի: Այս
միջինն աւանդութիւնը Լաբուքեանն է Մ.
Խորենացւոյ մէջ միջին բան մըն է, և կը
ներկայացունէ նոյն ժամանակի ընտանի ա-
ւանդութիւնը: Ասոր վերջնական խմբագրու-
թիւնն է Մ. Խորենացւոյ քով³ գտնուածն:

Ասորական զրուցին մինչեւ Խորենացւոյ ժա-
մանակ առած նոր խմբագրութիւնները միայն
յաւելուած մ'ունէին Հայոց մասին, այն է՝
գթաղէոս Հայաստան կը տանին և հոն մար-
տիրոսացած կ'աւանդեն. իսկ Մ. Խորենացի
ասորի զրուցն ամբողջովին Հայաստանի կը
սեպականէ: Արգար թագաւորը կը հայա-
ցուի. Եղեսիս կ'ըլլայ Հայաստանի մայրա-
քաղաքը. և որովհետեւ Արգար իւր ժողո-
ւորդեան հետ քրիստոնէութիւնը կ'ընդունի,
Հայաստան առաջին քրիստոնեայ երկիրը
կ'ըլլայ: Սանատրուկ հայ թագաւորը այժմ
Արգարու քեռորդին կ'ըլլայ, և ահոր կը յա-
շարէ նախ իբրեւ Հայոց թագաւոր, և յետոյ
նաեւ Եղեսիայի: Այս ամէն նորալուր զէպ-
քերը զուտ հնարուած են(?)⁴: Առանց տա-
րակուրտ է որ Թաղէի զրուցն ի Հայս շատ
աւելի հին է, քան թէ այս զրուոր աւան-
դութիւնը: Արդէն Փաւստոս Բիւզանդ կը
յիշէ Թաղէի քարոզութիւնն և առաքելա-
սպան Սանատրուկը⁵. Նշանակութիւն ունի
այն՝ որ կաթողիկոսութեան ամբողջ Փաւս-
տոս «Աթոռ Թաղէի» կ'անուանէ⁶. և որով-
հետեւ կենսարիւս այս զրուցին հետ կապ
չունի, — Թէոփիլոս⁷ Թաղէի աշակերտը և
կենսարիւս առաջին եպիսկոպոսը շատ ետքը
հնարուած գիւտ մըն է, — յայտնապէս կ'ե-
րեւայ՝ որ Թաղէի հնագոյն զրուցի մը հետ
կապ ունենայ: Արդէն Գր. Լուսաւորչէն յա-
ռաջ՝ Ասորիքէն Հայաստանի հարաւային՝
Ասորիքի սահմանակից երկիրները (Մոփք-
վասպուրական) քրիստոնէութիւնը մուտ
գտած էր, Հնագոյն ժամանակներու մէջ
ասորի եպիսկոպոսներու և քահանաներու
ոչ ցանցաւ կը հանդիպինք, և սովորաբար
ասորիքէն եկեղեցական լեզուն էր: Արգարու
և Թաղէի զրուցներուն ի Հայս մուտքն յայտ-

1. Լաբուքեան, դիւանագիտ. դպիր Եղեսիոյ,
քաղաք Արգարու, հայ. Վենետ. 1868, եղմ.
1868, գլղ. L. Alishan, Վենետ. 1868, և Emin
առ Langlois II. էջ 313:

2. Մոփեղք, Ը. Վենետ. 1853: — Մոմեն.
Հայկ. քարգմանութեանց. Վենետ. 1888. էջ 13:
3. Գ. 30-36:

4. A. Carrière, La légende d'Aggar dans l'his-

toire d'Arménie de Moïse de Khoren. Paris, 1895:
5. Գ. 1:

6. Գ. 12. — Ի. 3: — Գարիէր այդ մասը
կազմածել կը գտնէ: — Ինչու. վասն զի կ'ե-
րեւի թէ իւր ամէն ինչ հայկական մերժել դե-
տող քննադատականին՝ քար գայթակաւութեան
եղեր են այդ բառք:

հապէս մատնացոյց կ'ընեն՝ որ քրիստոնէութիւնն Եղեւսիայէն եկած է Հայոց: Մարքարտ՝ Մծբինը ցոյց կու տայ իբրեւ երկրորդ կենդրոն Հայաստանի առաքելութեանց: Թէ՛ յառաջ քան զԳր. Լուսաւորիչ քրիստոնէութիւնն ի Հայս մուտ գտած էր, ստոյգ հետք մը կը ցուցնէ Մերուտան եպիսկոպոս Հայոց, առ որ Դիոնիսիոս Աղբըսանդրացի (248—265) ապաշխարութեան վրայ թուղթ մը գրած է՝ »:

Այլ մենք, գէթ առ այժմ, հաւատի եւ արժանանալատ ենթադրելով (գոնէ ըստ էական մտանց՝) մեր վերադրոյն յիշատակած՝ ամենահին պատմութիւնը եւ աւանդութիւնները Թաղէոսի եւ Բարթողիմէոսի առաքելական քարոզութեանց մասին, եւ Յօգուածագրի մը գրածին համեմատ, « Թաղէոսի վկայաբանութեան՝ Ասորիներէն մեր մէջ մուտքը հետագայ (նր) զարերու մէջ կատարուած ըլլալը ընդունելով (ամէն մասամբ), եւ Իզեսիոյ մէջ կատարուած կրօնական դէպքերուն՝ Հայերու համար նշանակալից չուեննալը Հաստատելով հանդերձ՝ », պիտի խօսինք այդ աւանդութեանց համաձայն՝ նոյն Առաքելոց քարոզութեամբ պտղաբերեալ Հայաստանի հոգեւոր անդաստանին երկնամուկը պտղոց վրայ, տեսնելու եւ քննելու՝

թէ արդեօք այդ « առաքելական քարոզութեանց Հայաստանի մէջ սփռած աւետարանական լուսող շատաիշխ տեսնց մինչեւ ի Ս. Լուսաւորիչ մեր եկեղեցական անընդհատ նուիրապետութեամբ »:

Արդ, ինչպէս ըսինք՝, ըստ ազգային աւանդութեան կը նահատակուին ի Հայս Բարթողիմէոս եւ Թաղէոս՝ յետ հաստատելու հոն եպիսկոպոսական աթոռներ: Չայս կը հաւատեն, բաց ի մեր վերադրոյն յիշած մասնադրաց, Փանուստ Բիւզանդացի³, Խորենացի⁹, Չեղոր գլակ¹⁰, Արտիթէս, Ղեւոնդիոսի առ Ս. Գրիգոր գրած թուղթն, զոր կը յիշատակեն այլ եւ այլ ազգային մատենագիրք: — Իսկ Թաղէոս, ինչպէս վերագոյն գրեցինք¹¹, դեռ եւս չներկեալ արեամբ՝ թողուց ի Հայս եպիսկոպոս զՉաքարիա, որ վկայական մահուամբ փոխեցաւ ի Գրիգորի Երուանդայ բռնակալութեան ատեն գրեթէ յամին 75. — որուն յաջորդեց Ջեմեստ՝ Հայոց աւագ իշխաններէն մին, որ Երուանդայ եղբայր՝ Երուազ քրմապետէն կը սպաննուի յամին 78: Եւ այս վերջնոյս իբրեւ յաջորդք կը յիշուին ընդհանրապէս՝ իրարմէ փոքրիկ տարբերութեամբ՝ հետեւեալներն, զորս յաջորդ ցանկին մէջ կ'ամփոփենք՝ ըստ կանոնի եւ վերջին հրատարակութեանց:

1. ZDMG. 1896, էջ 631:

2. Եւսեբ. Եկեղ. պատմ. Զ. 46, 2:

3. Եւ քանի որ ռակաւաթիւ ոմանք հակառակողք որ եւ աւանդութեան՝ չեն զներ մեր առջեւ համոզիչ եւ հաւատարմ հակառակ ապացոյց, մենք ունենալով մեր առջեւ պատկառելի հնութեամբ գրութիւններ եւ իրական յիշատակներ, միշտ իրաւունք ունինք՝ հաւատարմ եւ արժանանալատ ենթադրելու զանոնք: Եւ արեւելք այդ հայկական աւանդութեանց իրաւարար զատաւորք կրնան բազմիչ արդի օտար բանասերներէն ոմանք՝ որոց համար անընդունելիք են հնուց ի վեր մը եւ է համազգային եւ սրբազան աւանդութիւնք: (Հմմտ. Պոսիւէի, *Les Traditions*, etc). — Բաց աստի, վասն զի ցարէ միայն տեսնեք իրենց քմահաճոյ ենթա-

գրութիւններ եւ քաշքշած համեմատութիւններ, եւ ոչ թէ փաստ եւ ազգացոյց պայծառ: այլ հին կարծեաց հակառակ՝ միայն նոր կարծիք մը: Մինչդեռ կարծիք մը չի կրնար հերքել զայն կարծիս: Բայց եթէ հզօրագոյն փաստով եւ քանի որ կարծիք են, իբրեւ կարծիք հաւատարակչու են:

4. Բագմ. նոյն. էջ 98, թիւ 1. էջ 99, 100—101. թ. 3. էջ 102:

5. Մոսթրանդակ, Ա տարի, թիւ 274:

6. Բագմ. նոյն. էջ 63:

7. Նոյն. էջ 98—100. — 101—103:

8. Դպր. Գ. 12. — Դ. 3:

9. Պատմ. Հայս. Բ. էջ 376. Վենետ. 1881:

10. Պատմ. Տարսն. էջ 10:

11. Բագմ. նոյն. էջ 99:

Թաղէոս	35.
Զաքարիա	44.
Զեմինտոս,	60.
Ատրնեքսեհ	77.
Մուշէ	82.
Շահէն	96.
Շաւարշ	127.
Ղեւոնդիոս. վախճանեալ Հայոց Վա-	155.
ղարշ Թագաւորին եւ Մարկ. Աւետիքոսի	176.
Ժամանակ. — Ապա կը յաւելու նոյն յի-	193.
շատակարանն. « Ի Ժամանակս Ս. Գրիգորի	230.
ի լեալ իցէ քրիստոնէութիւն, ընդ նմին եւ	261.
տեսուէ Եկեղեցւոյ Ի Թաղուն եւ Ի խա-	
ւարչոյն տեղւոյ » : Այս վկայութեան կը	
համապատասխանեն Սիմոն վարդապետին	
խօսքերն ալ :	

ընտրութիւն	մահ
35.	Ս. Թաղէոս առ . 43
44.	Ս. Բարթողիմէոս առ . 60
60.	Ս. Զաքարիա 76
77.	Ս. Զեմինտոս 81
82.	Ատրնեքսեհ 95
96.	Մուշեղ 126
127.	Շահէն 154
155.	Շաւարշ 175
176.	Ս. Ղեւոնդիոս 193
193.	 229
230.	Ս. Մեհրուժան 260
261.	 300

ԱՐԵՒԵԼԻՔ ԵՐԱՐԱՆՆԵՐ

ՍՈՒՐԻՆԵՐԻ ԵՐԱՐԱՆՆԵՐ

Թ. Բ.	Առաքելական հիմնադիրք
34.	Ս. Թաղէոս առ .
44.	Ս. Բարթողիմէոս առ .
68.	Ս. Գրիգոր Թաղէոս առ .
	Ս. Շաւարշ
69.	Ս. Զաքարիա
71.	Ս. Զեմինտոս
80.	Կուսակ Սիւնի
89.	Բաքարիա Սիւնի
120.	Մուշէ
150.	Միսիմար Թանահատի
170.	Անուան անձանք
221.	Ս. Մեհրուժան
248.	Տեղապահութիւն

սկիզբ.	Առաքել արքա	վերջ
35.	Ս. Գրիգոր Թաղ. Ղեւոնդ	43
44.	Ս. Զաքարիա	76
77.	Ս. Զեմինտոս	81
82.	Ատրնեքսեհ	95
96.	Մուշեղ	126
127.	Շահէն	154
155.	Շաւարշ	175
176.	Ս. Ղեւոնդիոս	193
193.		229
230.	Ս. Մեհրուժան	260
260.		280
280.	Հերակ (կասկածելի)	300

Բայց Հ. Գր. Վ. Գալմեքեարեան այս ցանկերու ժամին այսպէս կը գրէ⁵. « Հայոց նախնի կաթողիկոսաց Գրիգոր Ժամանակագրա- կան ցուցակը կազմել՝ ըլլա տեսած սակա- ւաթիւ աղբիւրները չեն ներեր : Այս պատ- ճառու նորագոյն հեղինակներն աշխատած են այս կամ այն կաթողիկոսին ժամանա-

կը ճշդել, բայց ամբողջ շարքին կապը դար- ձեալ մնացած է անճշդ : Եթէ ժամանակաւ հրատարակուին անտիպ գաւազանագիրքեր, կաթողիկոսաց շարադասութիւններ, ամէն ձեռագիրներու յիշատակարաններ, և այլն, յուսալի է որ փոքր ի շատէ ճիշդ ցուցակ մը կարելի ըլլայ կազմել » :

1. Արարատ ամսաթիւթ. Ա. տարի. էջ 103 : Թերթիս գրածին համեմատ, Էլմիստին մատե- նագարանին մէջ կը գտնուի՝ Մաղարայ Ռա- ֆին Յովհաննէս անուամբ միոյն ձեռագիր, Հա- յոց ԱՐ Թուականին գրուած երեք թերթ հին մագաղաթեայ և կիսամաշ յիշատակարան մը, յորում արձանագրուած են այս անուանք : 2. Կ. Պոլիս. 1900. էջ 328 : Նոյն տեղ ծա-

նօթութեան մէջ կը կարդանք. « Այս ցուցակը կազմած է բարձրագոյն ճան հեղեղեցական մը, նորագոյն հետազոտութեանց հետեւողա- թեամբ » :

3. Ա. տարի. Թիւ 5 :
4. Ա. տարի. 1900. Թիւ 274 :
5. Համաստ. պատմ. Հայոց. Հ. Գեղեցիկ- Թրգմ. Վիեննա. 1897. էջ 103 :

Իսկ Մերուժանայ եպիսկոպոսութան տեղւոյն ե գաւառին վրայ Հ. Գեղբերին գրածը¹ կ'արժէ զնեւ Հոս ամբողջովին, վասն զի ոչ որ ցարդ այդ մասին այդչափ մանրամասն գրած է, մանաւանդ որ մեր ակնարկին նպատակին մեծապէս կը ծառայեն հայապէտ գերմանացի բանասիրիս տուած տեղեկութիւններն:

«Մինչեւ այս տեղ ըրած ուսումնասիրութեանս մէջ զիտմամբ զանց ըրի յիշատակել հայկական եկեղեցւոյ ամենահին վկայութիւնը. որ Է Եսեբերիոսի եկեղեցական պատմութեան այն բացատրութիւնը, յորում կ'ըսուի². «Նոյնպէս ե առ Հայս զընաց թուղթ վասն ապաշխարութեան, որոց եպիսկոպոս էր Մերուժան»: Սոյն թղթոյս զրոշն էր Աղեքսանդրիոյ հայրապետն Դիոնիսիոս (248—265) (այս բռնդքք Ս. Հերոնիմոս ալ կը յիշէ). ուր կը գտնուէր ապա սորա ժամանակակից Մերուժանայ եպիսկոպոսական թեմը: Ը—Կուրին կը համարի զնա Սերաստիոյ մետրապոլիտ հետեւեալ տկար պատմաաբանութեան վերայ հաստատուած. «Աւելի փոքուն» քան Մեծ Հայոց, ուստի ե Սերաստիա մայրաքաղաքին եպիսկոպոս էր Մերուժան» երրորդ դարու կիսուն³»: Սեւ, բաստիոյ, Սերաստապոլսոյ, Նիկիոպոլսոյ, Սաստաղայի ե Ա Հայոց ուրիշ եպիսկոպոսանիստ քաղաքաց եպիսկոպոսներու ցանկերը համեմատելով իրարու հետ՝ կը գտնենք որ արդէն Գ, Դ ե Ե դարուց մէջ յիշեալ տեղեցաց առաջնորդը՝ որչափ որ գիտենք՝ բուրն այլ յոյն—հռովմէական կամ Աստուածաշնչի բնիկ անուններ կը կրեն. նոյնը կարող ենք ըսել նաեւ Մեկիտնէի թեմին համար: Ապա՝ կը հետեւի աստի, թէ Մերուժանայ եպիսկոպոսանիստ քաղաքը պէտք է փնտռել Մեծ Հայոց մէջ, որովհետեւ «Մերուժան» անունն իսկ բնիկ ազգային է ե

հայկական: Սոյն անունը կը կրէր նաեւ այն պարսկամոյ ուրացող արժրունի իշխանն, որուն համար կ'ըսէ Փաւստոս. «Մի ոմէ ի նախարարաց մեծամեծացն Մերուժան անուն արժրունի»⁴: Զուր տեղ փնտնեցի ուրիշ Մերուժան մի հայկական հին գրականութեան ե պատմութեան մէջ:

«Յայտնի է թէ այն անունն յատուկ ե յայտարար է այն հին նախարարական ցեղին, որ Սենեքերիմէն սերեալ կը համարուի: Արժրունիք կը բնակէին ի բնէ մարական»⁵ Վասպուրականի մէջ, զոր միայն Տիգրան՝ արքայից արքայն կամ իւր նախորդներէն մին՝ միացուց տէրութեան հետ: Սոյն հարաւ—արեւելեան նահանգը միշտ իրեն տոանձին գոյութիւն մ'ունեցեք է քաղաքականօրէն: Շատ վերջը, ամիրապետներու ժամանակ, երբ Հայաստան աղատեցաւ արաբացւոց իշխանութենէն ե հաստատուեցան բազմաթիւ արքայից արքայք (βασιλεις βασιλέων), ի նմին ժամանակի կ'իշխէին նաեւ Արժրունիք Վասպուրականի մէջ՝ իւր անկախ փոքրիկ թաղաւորք (reguli), զոր Յոյնք իշխան Վասպաշարկանի⁶ կը կոչէին: Անտառակոյս Մերուժան եպիսկոպոսն այլ Արժրունեաց ցեղին շառաւիղ մ'էր:

«Դժբախտաբար Աղաթանգեղոսի Հայոց դարձի պատմութիւնն կը լռէ բոլորովին հարաւ—արեւելեան կողմերու մասին: Հաւանաւ կանաբար այն գաւառներուն դարձն եղեր է Ասորւոց կողմէն (Եղեօսիա կամ Մծբն), շատ աւելի կանուի քան աշխարհին միւս գլխաւոր մասն, ե այսու միայն կարելի է բացատրել Մերուժան եպիսկոպոսին գոյութիւնը վաղ իսկ յամին 250:

«Եպիսկոպոսաց ամենահին ցուցակն՝ զոր ունինք ձեռքերնս՝ է այն որ կը գտնուի Եղիշէի վարդապետի զրոց մէջ⁷ յամին 450. Եպիսկոպոսաց թիւն բարձրացեր է 17ի (ի

1. Փաւստոս Բիզանց կամ Հայկ. եկեղեցւոյ սկզբնաւորաբնէն. Թրգմ. Հ. Յովհ. Թոսեան. Վենետ. 1896. էջք 159—165:

2. Զ. ԻԶ:

3. Le Quien, *Oriens Christian.* I, 419.

4. Գ. ԻԳ:

5. Որ կը պատկանէր Ասորպատեն—Ասորպատականի:

6. Constant. Porpb. III, 487, 15:

7. Պատմ. Վարդապետ, ե այլն, հրատ. Ի Վենետիկ, 1862:

միասին առած նաեւ կաթողիկոսը), մինչ Ազգաժմանգեղոսի գրոց մէջ միայն 12 հատ կը յիշուին: Վատպուրական աշխարհին կը պատկանին չորս հետեւեալքն.

- Ա. Եպիսկոպոսն Մարդաստանի,
- Բ. Եպիսկոպոսն Արծրունեաց,
- Գ. Եպիսկոպոսն Ռշտունեաց,
- Դ. Եպիսկոպոսն Անձեւացեաց.

«Տարակոյս չի կայ թէ Դ դարուն մէջ տաւ կաւին գոյութիւն չունէր Ռշտունեաց եպիսկոպոսական թեմն, որովհետեւ Ս. Յակոբայ մծնացւոյ ժամանակ դեռ բոլորովին հեծաւ նոռ կին նոյն գաւառին ընակիչը. հաւանաւ կանարար յառաջն բովանդակ նահանգին մէջ մէկ եպիսկոպոս միայն կայր, և ու էր ճիշդ Մերութանն¹»:

Ս. Թադէի բաց ի այդ յաջորդական եպիսկոպոսներէն՝ կը յիշուին Հայաստանի գաւառան կողմանց մէջ մի քանի այլ աշակերտներ. զոր օրինակ, «Դադիոռ մի յեօթանասին», ըստ որում կը գրէ Վանական վարդապետն, որոյ անուամբ կայ և վանք Դադի կամ Խոռքայ Սիսական գաւառի մէջ. — Եւստաքեոս՝ որ նահատակուեւր է Մեծ Սիւնեաց մէջ, ուր ապա հաստատուեցաւ մետրապօլտական աթոռն Սիւնեաց, Տաքեւ անուամբ². — Եղիշէ, որ ըստ պատմութեան Մ. Կադանկատուացւոյ, զնացեր է յերուսաղէմ, և Տեառնեղբայր Ս. Յակոբէն ձեռնադրուեւր է, և ճորայ պահակէն անցնելով եկեր է յԱրցախ, և Ամարասի մօտ Զարդունի դաշտակին մէջ սպաննուելով՝ ցամաք

Ջրհորի մէջ կը նետուի, որոյ մարմնոյ գիտն եղաւ Աղուանից Վաչական Թագաւորին ժամանակ³ (488—9):

Առ այժմ այսչափ Թադէոսի և իրեն յաջորդաց ու աշակերտաց մասին. Համառօտիւ դնենք Բարթողիմէոսի և իւր յաջորդաց մասին, բաց ի վերոյիշեւոց, եղած աւանդութիւնները:

Ս. Բարթողիմէոս՝ Գողթան գաւառին Ազուխեաց վիճակին մէջ եկեղեցի հաստատելով, նահանգին առաջնորդ կը կարգէ զԿոսմասի, որ երկար տարիներ կառավարելէն ետքը կը վախճանի Արտաշէն Բ. Թագաւորութեան սկիզբը, և իրեն կը յաջորդէ Բաքեղաս Խուսիկ, որ Բ գարուն սկիզբէն ետքը կը վախճանի: Աւասիկ ըստ վերոյիշեալ Ստրնանցակ օրաբերքիէն՝ ցանկ յաջորդութեան տաւաքելոյս:

Ս Ի Ի Ն Ե Ա Տ Ա Ք Ո Ռ		
Սկիզբ		Վերջ
44.	Ս. Բարթողիմէոս	67
68.	Կոսմաս	90
90.	Բաքեղաս	120
120.	...	150
150.	Մխիթար.	170
170.	... (Թերեւս Ս. Զոթիկոս)	190
190.	...	230
230.	(Թերեւս Ս. Մեմրուսի ընդհանրական)	260

Վ. Հ. Ղ. Վ. Ալիշան՝ Գողթն գաւառին տեղագրութեան մէջ⁵, Բարթողիմեայ քա-

1. Հայկական եկեղեցւոյ վերայ Առուոց ըրած ազգեցութեան մասին հմմ. J. Strzygowsky, Das Etschmiadzin-Evangelium S. 81.

2. Վ. Հ. Ղ. Ալիշան. Սիսնեաց տեղագրութեան Սիսականի մէջ (Վենետ. 1893. էջ 224) այսպէս կը գրէ Եւստաքեոսի մասին. «(Այդ) ոչ միայն երկաթալէ յոյժ է՝ այլ և անհաւան ինձ... զի պատմիչն Սիւնեաց Ստեփանոս... և ոչ մի անգամ յիշէ... զի ոչ միայն անծաւնօթ է այլեց եկեղեցեաց, այլ և ի մեր իսկ Յայսմ. աւուրս ոչ դոստի օր տօնի նորա... Լաւ էւս էր արգեօք ըստ ուսման, յանուն Ս. Թադէի

առաքելոյ զվանսն (ասեւ)... ինձ ամենեւին հայկական և հին թուի անունը Տաքեւ... զի ի ներսիսեան Գահնամակի ընդ բարձականսն դասին և Տաթեւեանք...: Յառաջնոց դաւոց անտի լուսաւորութեան ազգիս՝ սրբաբան կամ վանառուն հաստատեալ էր անդ, ըստ պատմութեան երախտաւոր հեղինակի ծանօթ. արարի աշխարհիս Սիւնեաց »:

3. Պատմ. Աղոռանից, դ. 2:

4. Ա. տարի 1900. թ. 274:

5. Սիսական. Վենետիկ. 1893. էջ 312. Թիւ 130:

որոգութեան վրայ խօսելով կը գրէ. «Աստա-
նօր շինեաց նախ եկեղեցի գոր կոչեցին
Տեառն ընդ առաջ . . . մկրտեաց զԵլիսան
Շար Հանդերձ տամբն, և կացոյց առաջնորդ
եպիսկոպոս Գլոմիսի ոմն յորոց նախնի ա-
շակերտաց և հետեւողաց . յորոց մի էր և
Լուսիկ՝ որ վախճանեցաւն ի Վանանդ, և
հանգուցաւ ի մատրան փոքրս:» Եւ յետ յի-
շելու զԲաբելլաս, ազգաւ խուժիկ, կը յաւելու.
«Մոռէ, ընտրեալ և ընծայեալ առ Թաղէոս
առաքեալն, բայց ոչ ժամանեալ թուի անուոյ
զձեռնադրութիւն»:

Այս երկու առաքելոց նկատմամբ եղած վե-
րոյշիշեալ գրաւոր աւանդութեանց վրայ կըր-
նանք աւելցնել իրական աւանդութիւններն
ալ: Վասն զի բովանդակ Հայ ազգն ի սկզբանէ
զրեթէ պաշտօր է այսքան սրբազան աւան-
դական պատմութիւնները Թաղէի և Բաբ-
լոնիոսեայ ի Հայս աթոռ հաստատելու մա-

սին. — և ի յիշատակ յաւերժ կրկին սուրբ
քարոզչացն հիմնեթ է անոնց նահատակու-
թիւն համարեալ տեղեաց վրայ, կամ ուր
որ անոնց նշխարաց գիւտն եղեր է, վանքեր,
եկեղեցիներ¹, հաստատեթ է եպիսկոպոսա-
կան աթոռներ: — Թաղէոսի առաքելական
քարոզութեան իրբեւ յիշատակ մ'ալ ցարկ
կայ ի Հայս Տեառնամոռիս գեղարդն, որոյ
անուամբ կը կոչուի և վանքն Այրի կամ
Գեղարդայ², իսկ գեղարդն կը պահուի յիշ-
միածին, և ունի ստուգութեան փաստեր:

Այդ ուրեմն պատմութիւնն հնաւանդ կը
հաւատեթ թէ Թաղէոս մին յեթմանանից³
և Բաբլոնիոսեայ առաքեալն մին յերկրոտա-
սանից՝ քարոզեր են ի Հայս, և հաստատեթ
են եպիսկոպոսական աթոռս Եւ սոյն աւան-
դութիւնն կ'ընծայէ մեզի այդ առաքելոց յա-
ջորդաց անուններն ալ, ինչպէս վերագոյն

1. Ս. Թաղէի վանքին վրայ Հմմտ. Այրարատ
ամառաքերթ. 1898. էջք 38-40. — 89-91: — Իսկ
Ս. Բաբլոնիոսեայ վանաց մասին Հմմտ. Մանուէլ
Կ. Մերթալորեան. Նկարագրական ուղեւորու-
թիւն ի հայաբնակ գաւառս Արեւելեան տաճ-
կաստանի. Մասն. Բ. Կ. Պոլսո. 1884. էջք
73-87: — Հմմտ. Է. Ս. Սիսական, Այրարատ
Վ. Հ. Ղ. Վ. Ալիշանի:

2. Այրարատ. Վ. Հ. Ղ. Ալիշան. էջ 338:
— Բնաշխարհիկ քառարան. Հ. Ս. Էփրիկեան.
Վենետ. 1900. էջք 149, 150, 156:

3. Գիրաւի ոմանք ի շնոց և ի նորոց կը
ջանան ցուցնել՝ թէ Թաղէոս առաքելաւն Հա-
յոց եր մին յերկրոտանից. իսկ մեծք լինք
զփաւարիբ զայդ ընդունելու՝ եթէ հին մատե-
նազարաց մեծամասնութեան անվրէպ հեղինա-
կութեամբ (Տես ի ստորեւ ծանօթ.) հաստա-
տուի այդ: Վասն զի եթէ չէ Թաղէոս աշա-
կերտն մին յեթմանանից՝ աւետարանիչ Հայ
ազգին, հարկ է որ ըլլայ առաքեալն: քանի որ
մեր վերագոյն յիշատակած պատմութիւնն և
աւանդութիւնն կը հաւաստեն Թաղէի առ ի
Հայս քարոզութիւնը: Բայց Թաղէոս առաքե-
լոյն մեռն յերկրոտանից, որ յերաւի ի Հայս
Է. Ս. քարոզելով նահատակեալ է Որմի քաղա-
քին մէջ (Տես Հ. Մ. Ա. Գ. Լիակ. վարդ Սրբոց.
Հ. Թ. էջ 480), Հայաստանի մէջ եպիսկոպո-

սական աթոռ հաստատելն անհաւատելի թուի:
Վասն զի Եւսեբիոս, Խորենացին, Յովհ. Կա-
թողիկոս, Յայրմաւուրէք մեր, և այլն կը հաւ-
տատեն թէ այդ Թաղէոս էր մին յեթմանանից,
և ոչ առաքելաւն Թաղէոս, որ և Յուդա յա-
կութեան և Դերէոս: Առաքելոց շարականն
ալ ի յանձնաձեռն նոյնը կը հաստատէ որով-
հետեւ անոր մէջ կը յիշուին միտակց Բաբ-
լոնիոսեան և Թաղէոս, և ապա առանձին Յա-
կոք աշիւեան, Յոգոս յակորեան. ուր Թաղէոսն
է փոխանակ միոյն յեթմանանից, որ եկաւ առ
Արգար, իսկ Յուդա յակորեան փոխանակ Թա-
ղէի առաքելոյն՝ յերկրոտանից. ապա թէ ոչ՝
Պողոս առաքելոյն հետ միասին երկրոտանից
թիւն փոխանակ երեքստասան ըլլալու, ինչպէս
յօրինուի (Վարդան վարդապետ) շարականին կը
դնէ, պիտի ըլլար յորեքստասան, որ սխալ է:
Հմմտ. Բագրմալիկ. 1900. էջ 98. Թիւ 1. —
Ծանօթ. 98-100 էջերուն. — Հ. Զամբ. Հտ. Ա.
Ծանօթ. էջ 583. — Հ. Գաբր. Աւետիքեան. Բա-
ցարդ. Շարականաց. Վենետիկ, 1814. էջք
141-143: Հ. Մ. Ա. Գ. Լիակ. վարդ Սրբոց.
Հտ. Թ. էջ 478. ուր նա՝ Ս. Հերմիմիսի, ու-
րուն շատերն հետեւեցան, այս կէտին մէջ ու-
նեցած վրեպակը ուղղելով կը պարզէ այս
վրեպակին պատճառը: — Այս մասին այսպիսի
համոզութիւն:

տեանք, մինչև ցամաք 260 և աւելի: Եւ թէպէտ աւանդութեան այս երկրորդ մասն, այսինքն առաքելոցս յաջորդաց կէան զեռեա ստուգուելու կարօտ համարուի, այսու հանդերձ՝ Մեհրուստայ յիշատակութիւնն յոյժ հաւատարի և ստոյգ է, և ըստ Հ. Գեւգերի և այլոց, ըստ որում տեսանք, հաւատեալ եպիսկոպոս էր նա Մեծ Հայոց, և անշուշտ կրնանք հետեւցընել ասկէ՝ թէ մինչև ցՄեհրուստան եղած է յաջորդութիւն մը, թէպէտեւ գոռցի անծանօթ մեղի, ապա թէ ոչ՝ Մեհրուստան յանկարծ ուստի՞ ծագել է ի Հայս: Իսկ 260 կամ 280էն ապին մինչև գրեթէ 300 եղած աննշան միջոցն արդեօք ընդհատութիւն պիտի համարուի, մանաւանդ որ պատմութեան լոռութենէն կամ լաւ եւս մեղի անծանօթ ըլլալուն արական փաստ չէ կարելի հանել: Այլ ընդհակառակն այս ժամանակամիջոցին մէջ եղած հալածանքն ի Հայս, քրիստոնէից բազմութիւնն¹, ինչպէս սուղ ինչ յետոյ պիտի տեսնենք, յայտնի ապացոյց է՝ թէ քրիստոնեայ հօտն Հայաստանի մէջ ունէր այն ժամանակ իւր հովուպետի և քահանայ հովիւները: — Բայց քրիստոնէից բազմութեան վրայ ի Հայս՝ խօսելն առաջ՝ աւելորդ չենք համարիր յիշել եւս հոս Փոքրուն Հայոց² և Հայաստանի այլ քաղաքաց մի քանի հայազգի եպիսկոպոսաց անուններն. ալ. որովհետեւ առոնց նկատմամբ պատմութեան աներկբայելի մասն կը ցուցնել՝ թէ ի Հայս միշտ եղեր են եպիսկոպոսաց աթոռներ, և այդ եպիսկոպոսաց ումանք զանուեր են ալ զանազան ժողովոց մէջ. զոր օրինակ, Չատիկ տօնին առթիւ, և այլն: Արդ կը յիշուին, Բարսաղմ հայկազն, առ Տրայանոսին (108-120). — Ա-

կակիոս՝ եպիսկոպոս Տիգրանակերտի (250-280), Վլասիոս՝ եպիսկոպոս Սեբաստիոյ, նահատակեալ 315ին, և այլն:

Եւս տեսնելու հովուպետ եպիսկոպոսաց գրեթէ հաւատարի յաջորդութիւնը ի Հայս, քննենք արդ թէ արդեօք կը բաւէ ըսել Հ. Յովս. Գաթ. Վ. ին հետ. «Առանց իրիւր երկամտութեան է թէ ոչ աւեցեալն աւեցեալն և անժամօք էր քրիստոնէութիւն ի Հայոց աշխարհին»³ Բ և Գ դարերու մէջ, թէ մանաւանդ կրնանք հաստատել իսկ աներկիւզ և համարձակ՝ որ Հայաստանի մէջ բազմաքիչ քրիստոնեայք կային կամ ժածոյ կամ յայտնի կերպով: Մենք ստոյգ կը համարենք երկրորդը, այսինքն թէ վերջոյն հովուպետը ունէին ըստ իւրաքանչիւր ժամանակին՝ իրենց քահանաները և հաւատացեալ հօտը: — Սկսինք առաջին դարէն և յառաջագէմ քայլերով պատմութեան և աւանդութեան՝ կոխենք Դ դարուն սեմոց վրայ, ուր պիտի հանդչինք:

Վերագործ⁴ յիշեցինք առաջին դարուն մէջ կատարուած Հայոց դարձն ի քրիստոնէութիւն թաղի և Բարձրագիմեայ ձեռքով, որոց աշակերտեցան շատերն և հետեւեցան. զոյդ կրկին աւելորդ կը համարինք: — Երկրորդ դարու մէջ նահատակեցան Ոսկեանք (107ին), Ալարատեան վկայք (118ին)⁵ Սուքիասանք (130ին)⁶, և այլն: — Իսկ ասկէ յետոյ քրիստոնէութեան տարածման ի Հայս կը վկայէ նոյն ինքն Տերաուղիանոս (160-240), որ բազում հաւատացեալս ի Հայս համարի լեալս: — Ս. Պոլիկատոս եւս կը նահատակուի ի Մելիտինէ փոքրուն Հայոց, 260ին, Դիկոսի տոնն⁷: — Եւ հաւանո-

1. Léon Boré, *Les origines du Christianisme. հեղինակ*՝ Տեօփիլէի գրուածոց վրայէն համառօտած է այն երկը:

2. Armenia Minor. Rossi, *Inscriptiones christiane urbis Romae*. T. I. n. 455. p. 155. — Dion, L. V. 23.

3. Նոյն մատենն. էջ 463:

4. Բազմ. 1900. էջ 98. . .

5. Հ. Մ. Ա. Գ. Լիակ. վարք. . . Հ. Թ. 67. 67. — Ալարատ. Հ. Գ. Աւելան էջ 475. . .

6. Հ. Մ. Ա. Գ. Լիակ. վարք. . . Վկայ. Ոսկեանք, — Սուքիասանք:

7. Հմմտ. P. Allard, *Hist. des persécutions*. Paris. 1886. Հ. Բ. էջ 411. — Յռչիկը Հայրենեաց. . . Հ. Բ. էջ 241. յորում Վ. Հ. Գ. Վ. Աւելան կը զրէ. «Մելիտինէ վաղուց հայացեալ՝ յառաջագէմ այլ եղած էր ի Հայսութեան, ազնիւ և մեծ նախարարութիւն ընծայելով ազգերնուս», և այլն:

րէն Ս. Ստեփաննոսի Հոռովայն Հայրապետին նահատակութեան (257) միջոցները կը նսահատակուի ե Ս. Մեհհրոման (260), որոյ զոյւթիւնն մեծ ապացոյց կը համարինը այս ժամանակ բազում քրիստոնէից զոյւթեան ի Հայս. և այդ ապացոյցն առանելագոյն զօրութիւն կ'առնու, եթէ դիտել տանը որ խոսրով Ա. թագաւոր Հայոց¹ (224—258?) այս միջոցիս մեծ հալածանք կը հանէ ընդդէմ քրիստոնէից իւր տէրութեան մէջ, ինչպէս որ փիլիսոփայնոս կը պատմէ՝ ըստ վկայութեան խորենացոյցն², թէ «Այնչափ յաճախեալ ի Հայս էին քրիստոնէայք՝ մինչև արքայի նոցա (խոսրովու) յարուցանել հալածանս ի վերայ նոցա և զբազումս սպանանել»։ Եւ թէպէտ Հ. Յովս. Վ. Գաթ. փիլիսոփայնու Հայածանաց պատմութեան վրայ, զոր կը յիշէ Մ. խորենացին, կը գրէ այսպէս. «Այլ աւագ՝ զի այն վկայութիւն չունի ինչ այնչափ ոյժ, այնու, զի այն մատեան՝ զոր իբրեւ մատեան փիլիսոփայնայ ի կիր արկանի պատմագիրն, ունի պատմութիւնս Հայածանաց մինչև ցամա 314 ըստ վկայութեան նորին պատմագիրի, ուր՝ վաղ յամի 269 վախճանեալ էր փիլիսոփայնոս³»։ — Բայց մենք առ այդ կը պատասխանենք նախ՝ որ եթէ այդ մատեան չէ փիլիսոփայնու, անշուշտ հին մատեան մ'է, որոյ անձանթ չէ հեղինակն, որով միշտ կ'ունենայ մեծ հեղինակութիւն, — երկրորդ՝ միթէ նոյն իսկ մի քանի հաւաքաւոր և վաւերական գրոց վրայ յաւելուած. ներ ելած չեն յետագայ օտարաց ձեռքով, — երրորդ՝ նոյն բանսերն կը գրէ նոյն մատեանն մէջ (էջ 248). «Ս. Բարսեղ բազում գիրս ասէ զնմանէ (զփիլիսոփայնոսէ) գրեալ», որք կ'որոշուած են այժմ, յորս կ'ընայ ըլլալ և Մ. խորենացոյ յիշատակածն ալ։ — Այս հալածանաց միջոց կը նահատակուին ի քա-

ղաքին կորդուաց Ս. Ունիակոս և Մաքսիմոս, գրեթէ 254ին. — և նոյն խոսրով Ա. Ս. ժամանակին համար կը գրէ և Վ. Հ. Ղ. Վ. Արիշան. «Թորոց (ի քրիստոնէից) բազումս և յաշխարհիս Հայոց նահատակեալս վկայեցին հին ժամանակագիրք»։

Խոսրովու Ա. Ս. Հայածանաց՝ յետ միջոցի մը՝ կը յաղորդեն կրկին Հոռովարտակը Տրդատայն, որք յայտնի և ստոյգ յայտարար նշանը են քրիստոնէից բազմութեան ի Հայս։ Սալահունեաց գաւառին մէջ ալ, Եկեղեցաց մօտ, չէր կատարուեր «քահանայական և մարտիրոսական պաշտօն, աղօթք և արտասուք», ուր Դասիկ քահանայի մը հովանւոյն ներքեւ Թեղոյոր մը ի օւտնանայ, և ի սէր Գրիստոսի իւր ճերմակ վզէն նոնանման կը ճեղքուի կարմրահատ զլուին 296ին⁴։ — Եւ արդեօք ասոնց ժառանգ և ի քաջստեան ըլլալն ապացոյց մ'է իրենց չզոյւթեան. — եթէ այդ այդպէս է, առաջին դարուց մէջ մինչդեռ Հոռովայն գետնապաճարներն լի էին անթիւ քրիստոնէից, պիտի ըսենք թէ ի Հոռովմ հազիւ մի քանի քրիստոնէայք միայն կային։

Դարձեալ, եթէ խոսրովու և Տրդատայ օրով հազիւ սակաւաթիւ քրիստոնէայք կային, արդեօք կարելի է հաւատալ՝ որ Ս. Լուսաւորչին առաջին տարւոյն մէջ Մեծ Հայք, Փոքր Հայք ամբողջովին միանգամայն դուր ձան ի քրիստոնէութիւն, մինչդեռ 300—304 հաւաքուր հալածանաց օսասկիւթիւնն հասնի էր մինչև ի Հայս՝ Մաքսիմիանոսի և Դիոկղետիանոսի հրամանօք։ Եւ այս ճշմարտութեան համագումարու համար բաւական է կարգալ միայն Եւստոտեանց պանծալի վկայաբանութիւնը (կը թողունք յիշատակել շատերը), ուր՝ Արքեպիսկոպ Ստրապակ Հայ քաղաքին եկեղեցւոյն առ ի քաղաքաց վկայեալ պատկանելի պաշտօնեայն կը յիշուի, և թէ

1. Այրարատ. Հ. Ղ. Վ. Արիշան. էջ 373. ծանօթ. 1։

2. Պատմ. Հայոց. Բ. Հին։

3. Տիեզ. պատմ. Հա. Բ. էջ 463։

4. Վերոյիշեալ մատեան. նոյն տեղ։

5. Արաթանդեղոս. Պատմութեան. Վերնետիկ,

1862. էջ 105—110։ — Հմմտ. զրոցս վրայ ինչ որ կը գրէ Հ. Յովս. Վ. Գաթ. նոյն մատեան էջ 476—480։

6. Ռաշիկը. Հ. Ղ. Վ. Արիշան. Հա. Ա. էջ 219—238։ — Հ. Մ. Ա. Բ. Լիակ. Վարդ. Հա. ԺԲ. էջ 183։

«Լիւսիսի գաւառի գրեականութիւն իւր ի Սատաղացոց քաղաքին առնելով, զորս գտանել ի գաւառին յայնմիկ սուրբ արսւ հ կանայս . . . արձակէր կապանօր . . . առ Ագրիկոզայոս դատաւոր ի մայրաքաղաքն Սիւստացոց¹», ուր Գառաստառնքն վկայեցին Յ16ին, և իրենց գաւառակիրքը՝ Գառաստան և Տինգ Յ17ին:

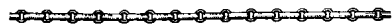
Թուի թէ աւանդութեան և պատմութեան յառաջդէմ և ապահով քայլերն մի առ մի համառօտութիւն ցուցին մեզ եպիսկոպոսաց յաջորդութիւն և քրիստոնէից բաղմունքին մը (որը անտարակոյս ունէին իրենց խնամարկութեամբն ալ, ապա թէ ոչ՝ ո՞վ էր իրենց հոգւոյն սնունդ և զօրութիւն տուող) Հայաստան աշխարհի մէջ, և հասանք, մասնաւոր թէ անցանք ալ, Գ դարուն սեմնց վրայ կոնքեցինք, ուր ընդ առաջ կ'ելլէ մեզ Ս. Գրիգոր երկրորդ Լուսաւորիչ Հայաստանայց եկեղեցւոյ:

Եւ ի կնիք ակնարկին, մեզ մեծապէս և յոյժ հաւանական, մանաւանդ թէ ըստ վերոյիշեալ հաւատեաց պատմութեան և աւանդութեան՝ զորիմ ստուգ թուի՝ թէ Հայաստանեայց եկեղեցին ունեցեր է մինչեւ ի Ս. Լուսաւորիչ՝ (եթէ չենք ուզեր զնեյ արգասիք մը առանց պատճառի) իւր աւետարանիչ առաքելոց հաստատած նուիրպետութեան անընդհատ յաջորդութիւնը:

Այդ միայն էր միակ նպատակ մեր համառօտ և սղագիծ ակնարկին:

Հ. Ս. ՍԱՐԵԱՆ

1. Հ. Մ. Ա. ք. նոյն մատեն. Հ. Թ. էջ 484-485: — Արգարտու զրոյցի մասին ալ ըստ վերջին հետազօտութեանց՝ Հմատ. Dictionnaire de Théologie Catholique. Paris, 1899. Զօդուած D. I. Parisot աւարտագիրքին:

ԲԱՆԱՍԵՐ. — Նուամսնայ բամասիրական համագէտ:
Գինն է 20 ֆր. — Հասցէ՝ M. BASMADJIAN.
(112. B-d. Rochechouart)

PARIS

ՆԿԱՐԱԳԻՐ ԲՆԱՇԻԱՐՀԻ

ԱՍՏԱՊԱՏ

ԱՍՏԱՊԱՏ կամ ԱՊՊԱՍՏԱՊԱՏ. — Երբեմն հռչակաւոր գիւղաքաղաք Սիւսեաց Նախճաւան գաւառի մէջ, Երասխայ ձախակողմը: Անունն կը յիշէ նախ Թովմա Արծրունին՝ երբ Խրամ աւանին համար կ'ըսէ թէ կը գտնուի «ի ներոյ Աստապատոյ վանացն», և Խաչիկ Ա՛ կաթողիկոսի կոնդակին մէջ 976 թուին: Կը յիշէ նաեւ Օրբելեան պատմիչը գիւղ կոչելով, որուն մօտ ԺԲ դարու կիսուն, Սիւսեաց Բարսեղ եպիսկոպոսը ջորիով Երասխ գետը ինկնալով և խեղդուելով, հանեցին և տարին Թաղեցին Մաղարդայ վանքը: Ի վերջոյ աւելի բարգաւաճելով և բազմամարդ դառնալով կոչուեւր է գիւղաքաղաք: ԺԲ դարու վերջերը Միաբանոցաց հակառակորդ Մաղաքիս Ղըրմեցին՝ հոս դպրոց հաստատեց Սարգիս վարդապետի տեսչութեան տակ, ասկէջ էր նոյն ժամանակները Տաթեւացւոյն աշակերտ Աւետիս վարդապետը:

ԺԵ դարու սկիզբը Շահ Աբաս գերի տարաւ Աստապատու բնակիչներն ի Պարսս, և ըստ պատմելոյ Զաքարիա պատմիչի (Ա. Ի), իրեն իրեւ հարձ առաւ Կիպչէ (Գեղեցիկ) անուամբ Աստապատցի Հայազգի կին մը, որ յետոյ դառնալով իւր Հայրենիքը, և հաւատարմաց վանք մտնելով և ապաշխարելով վախճանած է: — Աստապատ շատ անգամներ Պարսից ասպատակութեանց ենթակայ լինելով, երթալով անշքացած է և անկաւաքնակ դիւր մը դարձած, այնպէս որ ԺԹ դարու առաջին բաւորիկի մէջ, Պարսից թագաժառանգ Ապասա Միրզան, ռազմագիտական նպատակով այն մնացած ժողովուրդն ալ ուրիշ տեղ փոխադրեց: Այնուհետեւ եւրօպացի ճարտարապետաց խորհրդով, մասամբ մը ամայի շէնքերը քակելով, շինեց Աստապատի տեղը մեծ ամրոց մը, քառակուսի, բնդարձակ պարիսպներով և խրամով: Այս